

Як сьвядомасьць вызначыла быцьцё

Антоні Бокун

Сёньняшняе грамадства зь цяжкасьцю зьвяртае ўвагу на той факт, што ідэі, якімі жыве чалавек, тое, у што ён верыць, вызначае ягонае жыцьцё. Адным з яскравых прыкладаў сувязі паміж вераю людзей і разьвіцьцём грамадства зьяўляецца XVI стагодзьдзе. Аналізуючы гэтую эпоху, мы можам убачыць, як ідэі Рэфармацыі стварылі сучасную заходнюю культуру, даўшы пачатак новым поглядам або прыбраўшы перашкоды на іх шляху. Нездарма нямецкі філэзаф Георг Гегель назваў Рэфармацыю сэнсам гісторыі Новага Часу, а ангельсі гісторык Джэймс Фруд – “завесамі, на якіх трымаецца ўся сучасная гісторыя”. Аднак Рэфармацыя мае дачыненне ня толькі да краінаў Заходняй Эўропы. Яна таксама зьяўляецца неад’емнай часткай гісторыі Беларусі.

XVI стагодзьдзе ўвайшло ў гісторыю як Залаты Век нашай краіны. Гэта быў час, калі Вялікае Княства Літоўскае перажывала незвычайны ўздым у культурным, эканамічным і палітычным жыцьці. Друкаваліся кнігі на беларускай мове, пісаліся паэмы, багаслоўскія трактаты, дзёньнікі, бэлетрыстыка, былі выдадзеныя адны зь лепшых ў Эўропе зборнікі законаў, імкліва расьлі гарады, разьвівалася сельская гаспадарка. І ўсё гэта ва ўмовах, якія ніяк не назавеш надзвычай спрыяльнымі. Больш за тое, у жыцьці ВКЛ як дзяржавы XVI ст. было нашмат горшае за папярэдняе. Калі ў XV ст. пасля Вялікай вайны з Тэўтонскім Ордэнам Вялікае Княства практычна ня мела зьнешняе пагрозы, дык пачынаючы з княжаньня Аляксандра краіна вяла несупынныя войны з Масквою, якія былі вельмі няўдалымі і мелі наступствам патрэбу заключэньня больш сыціслай уніі з Польшчай дзеля захаваньня Вялікага Княства як дзяржаўнага арганізму. Тым ня менш, менавіта XVI стагодзьдзе дало нашай краіне агульнаэўрапейскую славу, якая не згубіла свайго бляску аж да сёньня.

Разважаючы пра прычыны культурнага і эканамічнага росквіту Беларусі ў XVI стагодзьдзі, немагчыма абмінуць увагай рух Рэфармацыі, які пакінуў значны адбітак на духовым жыцьці тагачаснага грамадства. Практычна ўсе выдатныя дзеячы Беларусі XVI ст. або непасрэдна зьяўляліся вернікамі пратэстанцкіх цэркваў, або знаходзіліся пад моцным уплывам рэфармацыйнай думкі. Дастаткова назваць Мікалая Радзівіла Чорнага, Астафея Валовіча, Андрэя Воляна, Сымона Буднага, Васіля Цяпінскага, Цыпрыяна Базыліка, Андрэя Рымшу, Льва Сапегу, Мікалая Крыштафа Дарагастайскага, Салямона Рысінскага і інш. Таму няма нічога дзіўнага, што ідэі Рэфармацыі у значнай меры фармавалі кшталт беларускага Залатога Веку.

Ці не найбольш яскравай зьявай у жыцьці XVI-вечнай Беларусі было зьяўленьне і разьвіцьцё кнігадрукаваньня. У XVI ст. у Вялікім Княстве было выдадзена 324 кнігі на беларускай, жамойцкай, лацінскай, польскай і царкоўнаславянскай мовах¹. Паводле ацэнак Ю. Лабынцава супольны наклад усіх выданьняў склаў звыш 300 000 асобнікаў, г.зн. толькі ўтрая менш, чым у Польшчы, якія колькасна пераўзыходзілі ліцьвінаў амаль у тры разы. Беларускія кірылічныя выданьні склалі крыху менш за палову ўсіх кірылічных выданьняў XV–XVI стст., што пабачылі сьвет у розных краінах. Прыкладна такія ж суадносіны і сукупных накладаў гэтых выданьняў².

У гэтай сувязі цяжка пераацаніць значэньне Францішка Скарыны, які толькі на працягу 1517-1519 гг. у Празе надрукаваў больш за 10 тысячаў асобнікаў біблійных кнігаў³. У сваіх прадмовах беларускі першадрукар сьцьвярджаў неабходнасьць асабістых адносінаў чалавека з Богам, акцэнтаваў увагу на вывучэньні Бібліі і жыцьці згодна са Словам Божым, “понеже не толіко докторове і люді вчениі в ніх разумеють, но всякій

¹ Анушкин А. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970. С.13.

² Ю.Лабынцаў. Першы век беларускага кнігадруку // Кантакты і дыялогі. 2002. №9. С. 18.

³ Скарына і яго эпоха. Пад рэд. В. Чамярыцкага. Мінск, 1990. С. 270.

человек простой і посполітый, чтучы іх ілі слухаючы, может поразуметі, что ест потребно к душному спасенію его”⁴.

Той факт, што Скарына друкаваў Біблію для людзей паспалітых, што імкнуўся наблізіць Слова Божае да чытача, зрабіць яго распаўсюджаным і зразумелым, паказваюць беларускага першадрукара як пачынальніка Рэфармацыі ў Беларусі. Сучаснікі Скарыны на дзіва згодна ацэньваюць яго дзейнасьць. Па словах змагара за чысьціню праваслаўя, маскоўскага палітычнага эмігранта, А. Курбскага, Біблія Скарыны “растленна”, прэрэчыць усім сьвятым уставам і ў-ва ўсім згодная зь Бібліяй Лютара⁵. Вуніяцкі мітрапаліт А. Сялява называў Скарыну “ерытыком гусітам”, а выдадзеную ім Біблію разглядаў як пачатак Рэфармацыі ў Вялікім Княстве⁶. Наадварот, дзеячы Рэфармацыі бачылі ў Скарыне свайго аднадумца. Пратэстанцкі выдавец Прымус Трубэр наслядаваў выданьні Скарыны.⁷ Першы пратэстанцкі япіскап Прусіі Павал Спэратус захоўваў “Псалтыр” Скарыны з “Малой падарожнай кніжыцы”⁸.

У далейшым сувязь кнігадрукаваньня і Рэфармацыі ня менш выразная. Палова друкарняў, якія дзейнічалі ў Вялікім Княстве, была цесна звязаная з рэфармацыйным рухам. Такія выдаўцы як Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Цыпрыян Базылік, Даніэль Ленчыцкі, Бэрнард Ваяводка, Мацьвей Кавячынскі і г.д. вядомыя ня толькі як друкары, але, перш за ўсё, як актыўныя дзеячы Рэфармацыі. Значную частку кнігадрукаў XVI ст. складаюць Бібліі, катэхізісы, багаслоўскія трактаты, палемічныя творы. Цікавасьць да чытаньня Бібліі, абуджаная гэтым прага пазнаць праўду і ўвогуле цікавасьць да разнастайных ведаў спрычыніліся да таго, што кнігі друкаваліся немалымі накладамі, для іх знаходзіліся і мэцэнаты, і спажыўцы. Нельга абмінуць увагаю Берасьцейскую друкарню, якую фундаваў Мікалай Радзівіл Чорны, або фундацыі Астафея Валовіча на кірылічныя творы Сымона Буднага. Падтрымка з боку Яна Кішкі ці Яна Глябовіча у многім дапамагла друкарскай дзейнасьці Сымона Буднага ў Лоску або друкаваньню разнастайных твораў Андрэя Воляна⁹.

Рэфармацыя ў Беларусі прывяла да істотнай перамены ў галіне адукацыі. Яна вывела асьвету за межы манастырскіх муроў і дала магчымасьць велізарнай колькасьці беларусаў атрымаць даволі грунтоўныя веды ў сябе на радзіме. Пропаведзь рэфармацыйных ідэяў заўсёды мела вынікам адкрыцьцё нейкае навучальнае установы. У 1524 г. Марцін Лютар напісаў зварот “Да бурмістраў і радцаў нямецкіх гарадоў пра тое, што яны мусяць адчыняць і падтрымліваць хрысьціянскія школы”¹⁰. Адзін з галоўных прынцыпаў Рэфармацыі - патрабаваньне да кожнага хрысьціяніна чытаць Біблію, бо толькі Біблія дае паўнаважаныя веды пра веру і Бога, і толькі яна зьяўляецца асноваю хрысьціянства. Каб людзі маглі чытаць Біблію, яны павінны умець чытаць.

Не выпадкова ў 1539 г. выхаванец Вітэнбэрзкага ўнівэрсытэту Абрагам Кульва адкрыў у Вільні школу, у якой вучылася каля 60 вучняў, перад усім дзеці магнатаў і шляхты¹¹. У 1544 г. у сталіцы лютаранскай Прусіі Караляўцы адчыніўся ўнівэрсытэт, на якім былі выдзеленыя спэцыяльныя стыпэндныя для студэнтаў зь Вялікага Княства. Гэта была найбліжэйшая да Беларусі вышэйшая навучальная установа, што і абумовіла яе прыцягальнасьць для беларускай моладзі. Да 1600 г. у Караляўцы навучалася 185

⁴ Франциск Скорина и его время. Энциклопедический справочник. Минск, 1990. С. 8-9.

⁵ Сочинения князя Курбского. Т.1 // Русская историческая библиотека. Т. XXXI. СПб, 1914. Стб. 401-403.

⁶ Antyelenchus // Архив ЮЗР. Ч. 1 Т.8. Вып. I. Киев, 1914. С.717.

⁷ Франциск Скорина и его время. Энциклопедический справочник. Минск, 1990. С. 538.

⁸ Владимиров П. Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык. С.-Петербург, 1888. С. 201.

⁹ Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. T. 2. Poznań, 1842. S. 178-181.

¹⁰ Шафф Ф. История христианской церкви. Т.7. Санкт-Петербург, 2009. С.311-312.

¹¹ Kosman M. Reformacja i kontreformacja w Wielkim księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej. Wrocław etc., 1973. S. 30-31.

студэнтаў зь Вялікага Княства (для параўнання, у Кракаве з 1500 г. па 1600 г. вучылася 217 ліцвінаў)¹².

У 1546 г. у Каралёўцы выходзіць з друку побач з лютаранскім Катэхізісам кніжачка “Эканомія або Гаспадарка, гэта значыць навука пра тое, як кожны хрысціянін гаспадаравец павінен” аўтарства аднаго з першых прапаведнікаў Рэфармацыі ва Ёсхоняй Эўропе Яна Сэклюцыяна. Адносна выхавання дзяцей ён пісаў, паўтараючы ідэі, выказаныя Лютарам: “Патрэбна таксама для выхавання дзяцей аддаваць іх у школы і моцна іх да навучання заахвочваць, каб яны праз разуменне Пісання дайшлі да пазнання Бога і ўсяму грамадству былі карыснымі”¹³.

Пра тое самае праз 16 год гаворыць Сымон Будны ў Катэхізісе: “Да таго ж павінны яшчэ бацькі навучыць сваіх дзяцей нейкаму пабожнаму майстэрству або рамяству, каб потым мелі зь яго добры прыбытак. Так бо той жа Апостал у іншым мейсцы загадвае: «Хай навучацца і нашыя быць першымі ў добрых дзеяннях дзеля пільных патрэбаў, каб не былі яны бясплоднымі» (Ціт 3:14). Нібыта кажа Апостал: «Няхай вучацца Хрысціяне навукам патрэбным – Пісанням, багаслоўю, потым іншым – юрыдычным, лекарскім ды іншым пачцівым навукам, таксама і ваеннай справе, каб потым маглі і ўмелі царкве паслужыць»”¹⁴. У выніку шырокае распаўсюджванне Рэфармацыі суправаджалася ня толькі будаўніцтвам збораў, а іх паўстала каля 300, але і адкрыццём пачатковых школаў пры новаўтвораных цэрквах. Мандат вялікага князя Жыгімонта Аўгуста на заснаванне кальвінскай царквы у Віцебску пачынаецца такімі словамі: “Прислалі до нас бояре, шляхта, бурмистры, райцы и мешчане тамошние витебские, бьючы чолом, абыхмо у тамошнем месте Витебском дозволили им ку науце детем и для хождения их ку слуханю слова Божего дом збудовати и казнодею ховати”¹⁵.

Распаўсюджванне адукаванасці сярод шырокіх колаў беларускага грамадства прынесла літаральна выбух у пісьменніцтве. Самыя розныя людзі пачалі пісаць дзёньнікі, запіскі з падарожжаў, мэмуары, разьвівалася шматмоўная паэзія¹⁶. Першы нотны зборнік, выдадзены ў Беларусі, першая мастацкая калекцыя, рознабаковая падтрымка магнатамі паэтаў і пісьменьнікаў, так званая рэнесансная архітэктура - гэта таксама ўнёсак Рэфармацыі ў культурны ўздым нашай краіны ў XVI ст.

Аднак ня толькі разьвіццё культуры зрабіла стагодзьдзе Рэфармацыі Залатым Векам. Ня меншых поспехаў дасягнула ў гэты пэрыяд эканоміка. Сьведчаньнем гэтаму зьяўляецца імклівы рост насельніцтва, калі на працягу стагодзьдзя колькасць жыхароў краіны вырасла амаль удвая¹⁷. Адною са знакавых падзеяў гэтага пэрыяду была аграрная рэформа 1557 г., якая атрымала назву валочнай памеры. Жыгімонт Аўгуст у лісьце да пінскага старошы Давойны так тлумачыў ідэю гэтай рэформы: “Поведаем тебе, иж для лепшого покою межи подданных наших и для постановенья платов и пожитков наших господарских умыслили есьмо розказати у старостве твоём Пиньском, яко в наших замкох и дворех наших, земли подданных наших на волоки в три поля померити и поравняти”¹⁸. Такім чынам, прадугледжваўся падзел ўсіх сельскагаспадарчых земляў на валокі (21,3 га) і ўнармаваньне сялянскіх павіннасьцяў у залежнасьці ад якасьці глебы. Зямля вакол кожнай вёскі дзялілася на тры роўныя палі, адно зь якіх засявалася ярыною, другое - азімымі, а трэцяе заставалася “адпачываць”, пры гэтым кожны год парадак засеву мяняўся (клясычнае трохполье). Вясковыя сядзібы пераносіліся ў адно месца і будаваліся

¹² Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989. С. 16.

¹³ Seklucyan J. Oeconomia albo Gospodarstwo. Krakow, 1890. S. 45.

¹⁴ Катэхізіс: Помнік беларускай Рэфармацыі XVI ст. Мінск, 2005. С. 89.

¹⁵ Zbiór pomników Reformacji kościoła polskiego i litewskiego. Wilno, 1911. S. 8.

¹⁶ Кавалёў С. Шматмоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага эпохі Рэнесансу. Мінск, 2010; Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя. Мінск, 2003.

¹⁷ Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001. С. 213.

¹⁸ Уланов В. Волочная помера и устава: и её значение в истории литовско-русского государства (переиздание с 1905 года). Минск, 2005. С. 69.

ўздоўж адной вуліцы так, каб гаспадарчыя пабудовы стаялі за хатамі, а не перад імі. Была ліквідаваная сялянская абшчына, а на яе месца ўводзілася пэўная форма самакіравання: войт (солтыс) і некалькі лаўнікаў, выбіраных самімі сялянамі. Таксама рэформа заахвочвала закладаньне вялікіх таварных гаспадарак - фальваркаў¹⁹.

У выніку правядзеньня валочнай памеры, якая да канца XVI ст. ахапіла практычна ўсю Беларусь, краіна атрымала сельскагаспадарчы ўздам, які дазваляў экспартаваць збожжа ў Заходнюю Эўропу. Калі дзяржаўны скарб перад рэформай атрымліваў падаткаў з сельскай гаспадаркі менш за 20 тыс. коп грошаў, дык у 1588 г. ён атрымаў 82 тыс. коп грошаў²⁰.

Якая сувязь Рэфармацыі з гэтымі падзеямі? Па-першае, менавіта магнаты-рэфарматары Мікалай Радзівіл Чорны, Астафей Валовіч і інш. былі тымі, хто ажыццяўляў аграрную рэформу. Па-другое, розныя прынцыпы рэформы базуюцца на каштоўнасьцях Рэфармацыі. У 1540-50-х гг. двор Жыгімонта Аўгуста быў прасякнуты гэтымі ідэямі, бо фактычна ўсе прапаведнікі пры каралі – Францішак Лісманіні, Ян Казьмінскі, Лаўрын Дыскордыя, Марцін Галіні, Георгі Альбін – былі прыхільнікамі Рэфармацыі, а пазьней увагуле далучыліся да рэфармаванай царквы²¹. Ня трэба таксама забывацца пра ўплыў на вялікага князя з боку ягонага стрыечнага брата – герцага прускага і актыўнага прапагандыста Рэфармацыі ва Ўсходняй Эўропе Альбрэхта Гагенцолерна.

Рэфармацыя ставіла на першае месца свабоду асобы перад уладай калектыву, а таксама асабістую адказнасьць чалавека за свае ўчынкі. Падобныя аснаваньні мае і валочная памера, даючы кожнай сялянскай сям’і ў спадчыннае валоданьне зямлю, каб вынікі працы кожнага залежалі ў першую чаргу ад яго самога. Сама ідэя рацыянальнай арганізацыі землекарыстаньня ідзе ў адным рэчышчы з абуджанай Рэфармацыяй сьвядомасьцю, што гэты сьвет створаны Богам паводле рацыянальных законаў. Сьвятое Пісьмо – Біблія ўтрымлівае шмат месцаў, у якіх заахвочваецца парадак і арганізаванасьць у працы: “Многа хлеба бывае і на нівах бедных, але некаторыя гінуць, бо не хапае парадку”²², або “Не дапускайцеся несправядлівасьці ў судзе, у меры ды ў вагах”²³.

Рэфармацыя цалкам зьмяніла падыход людзей да працы, пераканаўча паказаўшы, што сапраўднае пакліканьне хрысьціяніна заключаецца ў служэньні Богу праз служэньне бліжняму. Вера павінна выражацца ў канкрэтнай дзейнасьці ў сьвецкім жыцьці. “Тое, што падаецца сьвецкай працай, зьяўляецца на самой справе праслаўленьнем Бога і ёсьць тою пакораю, якая так прыемная Яму”, - казаў аб гэтым Марцін Лютар.²⁴ “Вобраз жыцьця кожнага чалавека прызначаны яму Богам, і любая праца можа выклікаць павагу і высока цаніцца ў вачах Бога”, - працягваў Жан Кальвін²⁵. Усё гэта прывяло да зьяўленьня так званай пратэстанцкай этыкі працы - аднога з найбольш значных унёскаў Рэфармацыі ў фармаваньне заходняй цывілізацыі. Погляд на працу як на дастойны і адпаведны сродак праслаўленьня Бога прывёў да таго, што краіны Паўночнай Эўропы, якія прынялі Рэфармацыю, у кароткі час дасягнулі велізарных посьпехаў у эканамічным разьвіцьці. Рэфармацыя, па словах Макса Вэбэра, выпрацавала ідэйныя ўмовы для разьвіцьця рынкавай эканомікі²⁶. Між іншым, капіяваньне зьнешніх атрыбутаў рынкавай эканомікі без прыняцьця яе духоўнага кампанэнта замест дабрабыту нараджае карумпаваны, крыміналізаваны, так званы “дзікі” капіталізм.

¹⁹ Ochmański J. Historia Litwy. Wrocław, 1967. S. 102-105; Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994. С. 123-124.

²⁰ Ochmański J. Historia Litwy. Wrocław, 1967. S. 105.

²¹ Гудавичюс Э. История Литвы. Т.1. Москва, 2005. С. 597; Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. T. 1. Poznań, 1842. S. 8-9.

²² Біблія. Вислоўі 13:23.

²³ Біблія. Лявіт 19:35.

²⁴ Маграт А. Богословская мысль Реформации. Одесса, 1994. С. 270.

²⁵ Тамсама. С. 271.

²⁶ Вебер М. Избранные произведения. Москва, 1990. С.103-105.

Ва ўжо ўзгаданай працы “Эканомія” Сэклуючян разьмясьціў разьдзел “Пра набываньне справядлівае, патрэбнага жыўленьня, з дапамогай рамяства або якогасьці пабожнага гандлю”, у якім зазначаў: “Мала таго, што нехта працуе, вырабляе, набывае справядліва і спажывае пабожна, але вельмі партэбна, каб кожны напэўна ведаў, што гэта ягонае рамяство, гэта ягоная праца яму Госпадам Богам даручана, і ёсьць ягонай падзякай Госпаду Богу, які заўсёды гатовы на дапамогу прыйсьці”²⁷.

Ваявода раўскі, кальвініст Анзэльм Гастомскі напісаў працу “Гаспадарка”, якая неаднаразова перавыдавалася ў XVI і XVII стст., у якой прапагандаваў інтэнсіўную таварную сельскую гаспадарку і спэцыялізацыю прадукцыі, дастасаваную да патрэбаў краю. “Добрым ёсьць жаўнерства, добрым ёсьць каралеўскі двор, але калі плуг у доме ўсё гэта не падтрымлівае, то вельмі слаба ідуць справы”, – напісана ў прадмове да першага выданьня гэтай кнігі²⁸.

Менскі ваявода Ян Абрамовіч, адзін з лідараў рэфармацыйнага руху ў Княстве, напісаў кнігу “Погляды ліцьвіна на танную куплю і дарагі продаж збожжа”²⁹, у якой тлумачыў неабходнасьць стварэньня ў краіне свабоднага рынку. Ён сьцьвярджаў, што цана павінна быць вынікам свабоднай раўнавагі попыту і прапановы на рынку, і заклікаў, каб урад Рэчы Паспалітай праводзіў палітыку супраць купецкіх манополіяў і дбаў пра разьвіцьцё гандлёвых шляхоў.

Да нашых дзён дайшлі запіскі Фёдара Еўлашоўскага, шляхціча зь Ляхавічаў, у якіх ён распавядае пра сваё жыцьцё і пра жыцьцё Княства ў другой палове XVI стагодзьдзя. У 1566 г. дваццацігадовы Еўлашоўскі прыехаў у Вільню і дзеля цікавасьці зайшоў у кальвінскі збор. Акурат тады прапаведвалі “міністры учоныя Вендрагоўскі і Касьценецкі”, і малады чалавек, атрымаўшы ад гэтай пропаведзі “вёлікую утэху”, прыняў кальвінскае веравызнаньне³⁰. Вучэньне аб волі Божай для кожнага чалавека, прапаведванае кальвінскімі міністрамі, скіроўвала чалавека на тое, каб ён рэалізаваў сваё прызначэньне ў грамадзкім жыцьці, бізнэсе, сваёй прафэсіі, абвясчала прынцыпы працавітасьці, дабрасумленнасьці, ашчаднасьці і прадпрыемальнасьці. Фёдар Еўлашоўскі сур’ёзна прыняў Слова Божае і пачаў жыць згодна з гэтым. Неўзабаве, дзякуючы сваёй працавітасьці і стараннасьці, ён назапасіў немалое багацьце і, пачынаючы зь сярэдзіны 70-х гадоў XVI стагодзьдзя, як відаць з дакумэнтаў, пазычаў вялікія сумы (па некалькі тысячаў коп літоўскіх грошаў) гатоўкаю некаторым магнатам³¹.

Разьвіцьцё сельскай гаспадаркі падштурхнула разьвіцьцё гарадоў. Ліквідацыя сялянскай абшчыны дазволіла частцы сялян замест працы на зямлі займацца рамяством. Гэтыя памкненьні падтрымлівалі магнаты і заможная шляхта, засноўваючы на сваіх землях гарадзкія паселішчы і надаючы ім права самакіраваньня. Нярэдка у новаўтвораныя гарады запрашаліся рамеснікі-пратэстанты, вядомыя сваёй якаснай працаю..

У прамове ў гонар Мікалая Крыштафа Радзівіла Андрэй Волян, адзін з вядучых мысьляроў беларускай Рэфармацыі, пісаў: “Слаўныя каралеўствы Эўропы славу і вядомасьць асягнулі дзякуючы сваім цудоўным гарадам, якія як сваімі магутнымі мурамі абараняюць іх ад атакаў ворагаў, так і падтрымліваюць іх у часе вайны і міру працавітасьцю і заможнасьцю жыхароў... Ты, дастойны Пане, адзіны, хто бярэ прыклад з тых квітнеючых земляў, і дзякуючы табе іншаземныя ўзоры наслядоўца, надаючы гаротным вёскам нашага краю годны кшталт узнёслых гарадоў. Каб жа за тваім прыкладам пайшлі іншыя тутэйшыя паны і падобна як ты задбалі пра застасаваньне ў

²⁷ Seklucyan J. Oeconomia albo Gospodarstwo. Krakow, 1890. S. 58.

²⁸ Filozofia i myśl społeczna XVII wieku: 700 lat myśli polskiej. Cz. 1. Warszawa, 1979. S. 612.

²⁹ Abramowicz Jan / Polski Słownik Biograficzny. T. 1. Kraków, 1935. S. 13.

³⁰ Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. Мінск, 1983. С. 33.

³¹ Славутыя імёны Бацькаўшчыны. Вып. I. Мінск, 2000. С. 79-80.

айчыне найлепшых іншаземных прынцыпаў і пра будаваньне гарадоў”³². Гэтыя словы выразна знаходзілі водгук у грамадстве, бо на працягу XVI ст. колькасьць гарадоў у Беларусі вырасла з 48 да 382³³.

Прапаведнікі Рэфармацыі вучылі вернікаў жыць паводле прыказаньняў Божых, што фармавала пэўны этас, спрыяльны для эканамічнага разьвіцьця. Напрыклад, вось што выкладзена ў Катэхізісе 1562 г. адносна прыказаньня “Не крадзі”, якое мае самае непасрэднае дачыненне да эканомікі: “Крадуць падданыя ў сваіх паноў, калі несумленна аддаюць падаткі, калі кепска працуюць або не спаўняюць іншых сваіх абавязкаў.

Крадуць рамесьнікі, калі не богабойна прадаюць сваю працу.

Крадуць купцы ды гандляры, калі падманваюць людзей кепскім таварам ці калі ў простых людзей набываюць нейкую рэч за малыя грошы.

Крадуць тыя, што хлеб надарэмна ядуць ды нічога ня робяць.

Крадуць жабракі, якія могуць пракарміцца працай, але ня хочуць працаваць ды жабруюць.

Крадуць ліхвяры, што пазычаюць грошы ды за гэта бяруць гасьцінцы або ліхву.

Крадуць гульцы ў косьці ды ўсе гульцы, якія гульнёй у косьці, карты ці што іншае забіраюць чужую маёмасьць.

Крадуць зьбіральнікі мыта, калі патрабуюць больш, чым усталявана.

Крадзе пан, калі ня плаціць свайму служцы заслужанай узнагароды.

Крадзе служба, калі служыць гаспадару не як належыць.

Крадзе той, хто ва ўрадзе сядзіць, а злодзеяў, як Бог загадаў, не карае.

Карацей кажучы, гэтае слова парушаюць перад Богам усе тыя людзі, што не аддаюць належнага або не ўдзяляюць са сваёй маёмасьці патрабуючаму”³⁴.

Рэфармацыя зьмяніла ня толькі эканоміку, але і палітычнае аблічча Эўропы. Прынцыпы дэмакратыі, такія як выбарнасьць прадстаўнікоў улады, падзел і падкантрольнасьць розных галінаў улады і г.д. знайшлі на пачатку рэальнае ўвасабленьне ў пабудове цэркваў кальвінскага вызнаньня, а пасля ў некаторых гарадах і дзяржавах, якія прынялі вучэньне Жана Кальвіна. Ідэі Рэфармацыі далі пачатак таксама такім паняццям, як правы і свабоды чалавека³⁵.

У адрозьненьні ад некаторых эўрапейскіх дзяржаваў, дзе працэс цэнтралізацыі ішоў праз узмацненьне ўлады манарха, у Вялікім Княстве XVI ст. цэнтралізацыя праяўлялася праз разьвіцьцё агульнадзяржаўнага заканадаўства. Прававыя акты таго часу напоўненыя спасылкамі на аўтарытэт Сьвятога Пісьма і нормы хрысьціянскай маралі. Для беларускіх законатвораў, большасьць зь якіх былі рэфарматарамі, першасная крыніца законаў заключалася ў Богу і Ягоным сьвятым законе, - людзі, ствараючы законы, адлюстроўваюць у іх не сваю волю, але волю Бога. У Статутах ВКЛ можна прачытаць, што тая ці іншая норма базуецца на тым, як “Божы закон і праведнасьць хрысьціянская вучыць”³⁶.

³² Kempfi A. Frycz a Wolan. Zapomniana karta recepcji Frycza w Polsce // Andrzej Frycz Modrzewski i problemy kultury polskiego Odrodzenia. Wrocław, 1974. S. 217.

³³ Копыцкий З. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. Минск, 1975. С. 9.

³⁴ Катэхізіс: Помнік беларускай ... С. 119.

³⁵ Спиц Л. История Реформации. Том II. Возрождение и движение Реформации. World Wide Printing, 2003. С. 396.

³⁶ Сокол С. Социологическая и политическая мысль в Белоруссии во второй половине XVI века. Минск, 1974. С. 22-23.

Адным з базавых прынцыпаў, на якіх асноўвалася беларускае заканадаўства XVI ст., была роўнасьць усіх перад законам, якая вынікала з роўнасьці ўсіх перад Божым законам. Андрэй Волян пісаў, што толькі там, дзе ў дзяржаве існуе роўнасьць усіх перад законам, людзей сапраўды магчыма назваць свабоднымі³⁷. Для беларускіх рэфарматараў свабода - гэта такі стан чалавека, калі яго паводзіны ў грамадстве вызначаюцца не ягонымі жаданьнямі (што хачу, тое і раблю), але вызначана рамкамі закону. Свабода асобы, каб не прывесці да анархіі, павінна стрымлівацца нормаў хрысьціянскай адказнасьці. Выразам гэтых памкненьняў сталася выданьне Статутаў ВКЛ, а асабліва Статуту 1588 г., які лічыцца шэдэўрам беларускай юрыдычнай думкі.

Асноваю законатворчай дзейнасьці зьяўляўся прынцып прававой дзяржавы, дзе пануе закон. У прадмове да Статуту 1588 г. падканцлер ВКЛ Леў Сапега пісаў: “Быў час, калі ў супольнасьці людзей, якую мы рэччу паспалітаю называем, каралі і валадары справавалі сваю ўладу не паводле закону запісанага або статуту, але паводле свайго меркаваньня і жаданьня. Але таму, што яны часта занябдоўвалі свае абавязкі і дзейнічалі дзеля сваёй карысьці, а не дзеля агульнага добра, людзі, адкідваючы іх уладу і панаваньне і называючы іх не валадарамі, але тыранамі, пачалі абавіраць бяссьпеку і дабро рэчы паспалітае на статуце і пісаным законе. Пра гэта вялікі і знакаміты грэцкі філёзаф Арыстотэль сказаў, што там, дзе чалавек паводле свайго жаданьня валадарыць, дзікі зьвер пануе, а дзе валадарыць закон, там пануе сам Бог”³⁸. Гэтыя словы пераклікаюцца са словамі А. Воляна ў трактаце “Пра палітычную або грамадзянскую свабоду”, напісаным у 1572 г.: “Закон ёсьць маральнае правіла, якое дыктуецца здаровым розумам і ўхваляецца Божымі прыказаньнямі. Калі тыран так ці іначай парушае законы або слушныя нормы розуму, ён тым самым чыніць ня Божы суд і волю, а як люты зьвер, прагне задаволіць толькі свае сьляпыя жывёльныя інстынкты. Там, дзе над людзьмі стаіць не закон, які іх настаўляе ва ўсіх учынках, а верхаходзіць легкадумная чалавечая воля, там паўсюль, як справядліва кажа Арыстотэль, грамадствам кіруе ня Бог, а бэстыя”³⁹.

Статут вызначаў, што закон павінен, па-першае, абараняць грамадзян дзяржавы ад злоўжываньняў з боку манарха, г.зн. прадукіаляць праявы тыраніі, а па-другое, забясьпечыць дзяржаве ўнутраны парадак і мір. На першай старонцы Статуту былі напісаныя словы з Бібліі, зварот да судзьдзяў: “Глядзіце, што вы чыніце. Вы зьдзяйсняеце ня суд чалавечы, але суд Божы ... Няхай будзе на вас страх Госпадаў” (2 Крон 19,6-7)⁴⁰. Гэтыя самыя словы як Божы загад для судзьдзяў прыводзіць Жан Кальвін у разьдзеле “Пра грамадзянскае кіраваньне” “Настаўленьняў у хрысьціянскай веры”⁴¹. Менавіта гэты разьдзел “Настаўленьняў” быў перакладзены на польскую мову і выдадзены ў Кракаве яшчэ ў XVI ст., што сьведчыць пра актуальнасьць і запатрабаванасьць гэтай тэмы ва Ўсходняй Эўропе⁴².

У вышэйзгаданым разьдзеле Кальвін ставіць пэўныя межы ўладарам: “Калі б у наш час існавалі якія-небудзь інстытуцыі накшталт магістрату, пастаўленьня для абароны народу і гамаваньня празьмернай хцівасьці і распуснасьці манархаў, дык людзям, якія маюць такое званьне, не забараняецца паводле абавязку супрацьстаяць і супрацівіцца неўтаймаванасьці і жорсткасьці ўладароў. Больш за тое, калі б яны заплюшчвалі вочы на беззаконьні ўладароў адносна простага люду, я палічыў бы гэта падставаю для абвінавачаньня ў здрадзе. Бо яны гэтым самым намерана здраджаюць свабодзе народу, клопат пра захаваньне якой даручаны ім воляю Бога”⁴³. Шляхта Польскага Каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага сур’ёзна прыняла гэтыя словы, і ўжо падчас першых выбараў

³⁷ Волян А. Аб грамадзянскай або палітычнай свабодзе, Мінск, 2009. С. 30.

³⁸ Статут Вялікага Княства Літоўскага ... С. 44.

³⁹ Волян А. Аб грамадзянскай або палітычнай ... С. 47.

⁴⁰ Статут Вялікага Княства Літоўскага ... С. 41.

⁴¹ Кальвін Ж. Наставление в христианской вере. Т. 3. Кн. 4. Москва, 1998. С. 470.

⁴² Calvinus I. O zwierzchności świeckiej według Pisma Świętego opisanie. [Kraków], 1599.

⁴³ Кальвін Ж. Наставление в христианской ... С. 495.

караля і вялікага князя ад новаабранага манарха патрабавалі прысягі адносна шэрагу артыкулаў, названых ад імя першага прысягнуўшага караля “Генрыхаўскімі артыкуламі”, у якіх абвешчаліся пэўныя абавязкі манарха. Заканчывалася прысяга караля такімі словамі: “А калі б мы што супраць правоў, свабодаў, артыкулаў і ўмоваў учынілі, або чагосьці не выканалі, тады грамадзяне двух народаў ад паслухмянасці і вернасці нам вольныя”⁴⁴.

Статут замацоўваў асабістую свабоду кожнага чалавека, даваў права вольнага выезду за мяжу, уводзіў прэзумпцыю невінаватасці і свабоду веравызнання. Паводле Статуту ніхто з урадоўцаў ня мог быць пазбаўлены манархам пасады, іначай як паводле пастановы суду. Былі замацаваныя палітычныя правы шляхты: права ўдзелу ў законатворчай дзейнасці, абіраць і быць абранымі ў сойм.

На працягу ўсяго XVI ст. многія рэфарматары, асабліва Анджэй Фрыч Манджэўскі ў Польшчы і Андрэй Волян у ВКЛ заклікалі да адпаведнай кары за забойства, бо паводле тагачасных законаў забойства каралася штрафам – “галоўшчынай”. Таму А. Волян усклікаў: “Бог ня толькі санкцыянуе закон, які забараняе супрацьпраўнае забойства або гвалт у адносінах да іншай асобы, але і стварае ўладу, якая ажыццяўляе выкананьне гэтага закону і мае права караць забойцу і забяспечыць мір у грамадстве. Мір гэты магчыма ўсталяваць толькі тады, калі парушальнікам супакою пагражае суровая кара і яны на сваёй скуры адчуюць зло, якое прычынілі іншым [...] Калі пакараньне аказваецца суровейшым за віну злачынцы, то гэта жорсткасць, а калі лягчэйшым, то самавольства. Як адно, так і другое нельга назваць справядлівасцю [...] Дзіўна, што з аднаго боку законатворцы прызнаюць, што паводле Божлага закону забойства павінна карацца забойствам. Але ў той жа час абвінавачваюць Бога ў празьмернай жорсткасці і суровасці. І каб змякчыць Божую строгасць, выдаюць больш літасцівы і спагадлівы да забойцаў закон [...] Бог строга карае за чалавеказабойства менавіта дзеля таго, каб суровасцю свайго пакараньня прадухіліць забіццё чалавека чалавекам. А нехта змякчае Божую кару настолькі, што фактычна патурае зламысьніку ў душагубстве”⁴⁵. У сваіх творах А. Волян неаднаразова імкнуўся давесці думку, што паводле Пісаньня, забойства вартае найвышэйшай кары. “Калі ж начальнікі імкнуцца ўстрымацца ад усялякай суровасці і берагчы свае рукі чыстымі ад крыві, а ў гэты час нягоднікі чыняць гвалт і забойствы, то гэтыя начальнікі будуць віныя ў цяжкім беззаконні, а зусім не атрымаюць пахвалы за ўяўную праведнасць і дабрыню”, - сьцьвярджаў Ж. Кальвін⁴⁶. Высілак беларускіх рэфарматараў у гэтым пытаньні таксама даў плён. Калі Статут 1566 г. за забойства шляхцічам чалавека “простого стану” прадугледжвалася толькі выплата “галоўшчыны”, дык Статут 1588 г. вызначае сьмяротнае пакараньне для шляхціча, затрыманага пры забойстве ім простага чалавека⁴⁷.

Стагодзьдзе Рэфармацыі называецца Залатым Векам і дзякуючы свабодзе веравызнання, якая панавала ў нашай краіне. Фёдар Еўлашоўскі ў сваім дзёньніку пісаў: “У той час розьніца ў веры не была прычынаю для розьніцы ў сяброўстве, вось таму той век мне бачыцца залатым... У Вільні сядзеў я за сталом ксяндза Баўтрамея Нядзьвіцкага, віленскага каноніка, разам зь яго слугамі-італьянцамі. Тыя, калі даведаліся, што я - эвангельскі хрысьціянін, дужа здзіўляліся, як гэта ксёндз-канонік запрасіў мяне на абед. А калі ён ім сказаў, што ў нас з гэтае прычыны няма ніякай нянавісьці і мы сябруем як добрыя прыяцелі, хвалілі гэта італьянцы, кажучы, што тут Бог жыве, і скардзіліся на свае айчынныя законы, а хутчэй беззаконні”⁴⁸.

⁴⁴ Volumina Legum. Т. II. Petersburg, 1859. S. 150-152.

⁴⁵ Волян А. Аб грамадзянскай або палітычнай ... С. 54-55.

⁴⁶ Кальвін Ж. Наставление в христианской ... С. 477.

⁴⁷ Статут Вялікага Княства Літоўскага ... С. 312.

⁴⁸ Помнікі мемуарнай літаратуры ... С. 33.

Традыцыі верацярпімасьці, характэрныя для Вялікага Княства і ў ранейшыя стагодзьдзі, дзякуючы дзейнасьці рэфарматараў набылі сілу закону. Гарадзельскі прывілей 1413 г. забараняў некатолікам займаць дзяржаўныя пасады ў Вялікім Княстве. І хоць гэты закон не заўсёды выконваўся, заканадаўчая дыскрымінацыя існавала да сярэдзіны XVI ст. У 1563 г. магнаты і шляхта на чале зь Мікалаем Радзівілам Чорным дамагліся прыняцьця пастановы, што “на ўсялякія пасады і ва ўрад павінны абірацца ня толькі падданыя рымскае царквы, але ў той самай ступені ўсе мужчыны шляхецкага стану, людзі веры хрысьціянскае, кожны паводле сваіх заслугаў”. У хуткім часе пасля гэтага ў Сэнаце Вялікага Княства большасьць месцаў стала належаць пратэстантам⁴⁹.

Наша краіна набыла ў Эўропе славу “прыстанішча герэтыкаў”, краіны, у якой кожны мог свабодна вызнаваць сваю веру. У Вялікае Княства пачалі перасяляцца італьянцы, французы, чэхі, шатляндцы, у якіх на радзіме за нязгоду з пануючай рэлігіяй можна было трапіць у турму або на вогнішча. У 1557 г. на запрашэньне Мікалая Радзівіла Чорнага пераехалі ў ВКЛ у пошуках прыбежышча ад перасьледу Марыі Цюдор актыўная ангельская пратэстантка Кацярына Сафолк разам з мужам Рычардам Бэрці. Гэтая сям’я вярнулася ў Англію толькі пасля таго, як на пасады ўзыйшла каралева Лізавета⁵⁰.

У студзені 1573 г. беларуская і польская шляхта прынялі так званы акт Варшаўскае канфэдэрацыі: “А іж в Речы Посполітой ест розность немалая з стороны веры хрестіянское, забегаючи тому, абы се с тоє прычыны межы людмі заістье якое шкодлівое не вщело, которую по іншых королевствах ясне відім, обещуем то собе сполне за нас і за потомкі нашы на вечные часы покой межы собою заховаті, а для розное веры і отмены в костелах крови не проливать, ані се караті отсуженьем маєтності, почтївостью, везеньем і выволаньем, і зверхності жадное, ані уряду до такового поступку жадным способом не помагать”⁵¹. Статут 1588 г. замацаваў Варшаўскую канфэдэрацыю ў якасьці закону. У той самы час у Парыжы быў прыняты закон, які забараняў па ўсёй Францыі сабраньні і служэньні гугенотаў, пагражаючы сьмерцю за яўнае або патаемнае вызнаваньне “герэзіі”. У XVI ст. французскія пратэстанты ставілі нашу краіну ў прыклад сваім суайчыньнікам⁵².

Эпоха Рэфармацыі, XVI стагодзьдзе – гэта ня толькі Залаты Век Беларусі⁵³, але і Залаты Век польскай культуры⁵⁴, і Першае Адраджэньне ва Ўкраіне⁵⁵, і Залаты Век гебраяў ва Ўсходняй Эўропе⁵⁶. Гэта не было выпадковасьцю. Ідэі, якімі жыве народ, вызначаюць шляхі разьвіцьця грамадзтва. Ідэі Рэфармацыі, якімі была прасякнута значная частка беларусаў XVI ст., сталі асновай таго, што гэтая эпоха стала часам сапраўднага росквіту нашай краіны. І ня толькі нашай краіны, але ўсяго абшару Паўночнай і Ўсходняй Эўропы.

Гэта выразна пацвярджаюць падзеі, што адбываліся ва Ўсходняй Эўропе ў наступным стагодзьдзі. Прыняцьцё элітай Рэчы Паспалітай ідэалёгіі Контррэфармацыі прывяло да татальнага заняпаду ў тых сфэрах, якія ў XVI ст. былі славай нашага народу. Гэта не было абумоўлена ходам гістарычных падзеяў, гэта быў выбар. Нашчадкі тых, хто ў XVI ст. прынялі Рэфармацыю, у XVII ст. адмовіліся ад гэтых ідэяў. Вынік не прымусіў доўга чакаць – Залаты Век скончыўся і пачаўся доўгі пэрыяд няславы, паразы і катастрофаў. У краінах Паўночнай Эўропы, якія засталіся вернымі Рэфармацыі, нічога падобнага не адбылося, нават калі іх наведвалі цяжкія выпрабаваньні.

⁴⁹ Merczyng H. Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1904. S. 121-138.

⁵⁰ Kot S. La Reforme dans le Grand-Duché de Lithuanie, Facteur d’occidentalisation culturelle. Bruxelles, 1953. S. 56.

⁵¹ Статут Вялікага Княства Літоўскага ... С. 113.

⁵² Іванова Л. Еўрапейскае аблічча і рэгіянальныя асаблівасьці Рэфармацыі на Беларусі (другая пал. XVI – сяр. XVII ст.). Мінск, 1998. С. 8.

⁵³ Богдановіч М. Белорусское возрождение / Богдановіч М. Выбраныя творы. Мінск, 1996. С. 327.

⁵⁴ Gierowski J. Historia Polski (1492-1864). Warszawa, 1967. S. 10.

⁵⁵ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Друга половина. Київ, 1927. С. 205.

⁵⁶ Дубнов С. Учебник еврейской истории. Ч. 3. С-Петербург, 1911. С. 116.

Разглядаючы падзеі XVI ст., украінскі гісторык Міхайла Грушэўскі сказаў: “Украінскі карабель плыў з поўнымі ветразямі пад ветрам Рэфармацыі і спусьціў ветразі, калі гэты вецер сыціх”⁵⁷. Гэтыя словы датычыць яшчэ ў большай меры Беларусі, і мудрасьць цяперашняга пакаленьня заключаецца ў тым, каб глядзячы на гісторыю, пайсьці тым добрым шляхам, які прынясе дабраслаўства і дабрабыт нашаму народу.

⁵⁷ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Духовна Україна. Збірка творів. Київ, 1994. С. 63.